

4. GENOCIDA ARMÉNSKÉHO NÁRODA V OSMANSKÉM TURECKU 1895 - 1918

4.1 Hospodářský stav země koncem 19. stol. Arménská otázka a reformy

Hospodářská situace Turecka byla po ztrátě severoafrických držav v 2. pol. 19. stol. neutěšená. Země neposkytovala dostatečné podmínky pro rozvoj zemědělské sféry a oblast průmyslu, do té doby zaměřená pouze na zpracování zemědělských produktů, byla jen slabě rozvinutá. Těžba bohatých zásob nerostů byla zatím ve svých prvopočátcích: probíhala na technologicky primitivní úrovni, zcela odkázaná na kapitál zahraničních investorů, pocházejících především z Francie, Anglie a Německa.²⁸

Podíl Francie vzhledem k míře investic v tureckých bankách se pohyboval kolem 59 %, podíl Německa se blížil 22 % a podíl Anglie 6,8 %. Němci ovládali železnice, Francie hornictví. Cílem Němců, kteří vstoupili do blízkovýchodní sféry jako poslední, bylo získat Osmanskou říši jako svou kolonii. V ní by posléze uskutečnili výstavbu železnice Berlín – Bagdád, která by vedla přes území Turecka a Mezopotámie.²⁹ Do této oblasti však soustředily své zájmy již jiné mocnosti. Jedná se zejména o Anglii, pro kterou byl německý kapitál ohromnou konkurencí i ve sféře obchodní, ve které Anglie do té doby výrazně dominovala. Nicméně již v letech 1913 – 1914 Německo zaujalo druhé místo těsně za britskými ostrovy: v této době představoval objem německého exportu do Turecka 74 milionů marek.³⁰ Zahraniční obchodníci požívali v Turecku mimořádných výsad. Již v roce 1881 vytvořili evropští věřitelé úřad pod názvem Otomanský dluh, v němž dominoval anglo-francouzský kapitál jako důležitý zdroj státních příjmů. Francie zde měla 80 % obligací a celkově tato půjčka tvořila 144 mil. funtů sterlingů.³¹

Těsně před 1. sv. válkou měl tento úřad již 9 tisíc úředníků. Dalšími institucemi svědčícími o zdrcující převaze zahraničních investic byly Otomanská banka, ovládaná anglofrancouzskými finančníky s neomezenými privilegii, a konkurenční Německá banka poskytující půjčky. Turecké zemědělství se soustředilo především na pěstování tabáku, rozinek a částečně i

bavlny, na středomořském pobřeží se naopak pěstovaly technické zemědělské plodiny. V této části země bylo 66 % obdělávatelné půdy v rukou jen 5 % obyvatel, přičemž na 95 % obyvatel tureckých vesnic připadalo jen 34 % obdělávatelné půdy. Turecký zemědělec byl zatížen obrovskými daněmi (např. daň ze soli, ryb, ovcí, desátek – ašar). Ti, kdo pěstovali tabák, byli ve francouzské koncesi REŽI, tj. monopolu vydávajícího povolení k pěstování této plodiny a ovládajícího právo na její výkup.³²

Podíl tureckého kapitálu v průmyslu tvořil jen 10 %. Turecko mělo koncem 19. stol. jen 268 továren s méně než pěti dělníky. Bylo to hlavně potravinářství (78), stavební hmoty (28), kožedělný průmysl (13), dřevozpracující průmysl (24), textil (70), polygrafie (55), z nichž polovina byla v Istanbulu. Na zbytku ohromného tureckého území průmysl v této podobě téměř neexistoval. V roce 1913 tak v průmyslu pracovalo pouze 16 975 dělníků a drtivá většina zboží na tureckém trhu pocházela výhradně z ciziny. Největší díl státních investic připadl armádě, která čerpala ze státního rozpočtu v míře odpovídající 37 %.³³

Není proto překvapení, v jak vysoké míře byla země před první světovou válkou zadlužena. Státní dluh tvořil 148,5 mil. lir, z toho dlužilo Turecko Francii 60,8 %, Anglii 14,46 % a Německu 25,42 %.³⁴ Jen jedna třetina investic byla věnována rozvoji výrobních sil a vzdělání. Koncem 19. stol. tak v zemi dochází k velmi složité situaci – ekonomický stav země je katastrofální: neúměrné daně naprosto ruší rolnictvo, které není schopné splácet bankám své úvěry, a je nuceno čelit konfiskacím svého majetku. Země je rozdělena do zájmových sfér velmocí. Dravé Německo se snaží udržet si Turecko za každou cenu, jeho hospodářská zaostalost je pro něj výhodná. Německé investice do železnice Berlín – Bospor – Bagdád přilákaly do země velký počet německých odborníků, inženýrů, techniků i dělníků. V Turecku v té době žily ve vesnicích i městech více než 2 miliony arménských křesťanů, tvořících jakousi ekonomickou elitu společnosti. Po staletí vystupovali mnozí z nich coby významní poradci sultánů – díky svým schopnostem se postupně propracovávali do úřadů ministrů, bankéřů a obchodníků.

Hlavou arménské církve byl katholicos se sídlem (od r. 306) v Ečmiadzinu. Po invazi Peršanů v 5. stol. se arménská církev ubránila zoroastrickým prvkům (mazdakismu) a dnes patří ke starým východním církvím se závaznými věroučnými výstupy tří ekumenických koncilů: nikajského (r. 325), konstantinopolského (r. 381) a efezského (r. 431). Když Nehned II. Dobyvatel (r. 1453) jmenoval arménského biskupa z Brussy (dnešní Bursy) patriarchou s přednostním právem na tuto hodnost, stal se konstantinopolský patriarcha duchovním otcem řecko – arménské ortodoxní církve.³⁵ Již od 12. stol. vysílal římský papež do Anatolie katolické mnichy s cílem odloučit Armény od ortodoxního směru.³⁶ V 15. stol. vyústila tato snaha o konverzi ve vznik katolické větve arménské církve. Turečtí islámští představitelé tuto skutečnost dosti nelibě nesli. Vznikem patriarchátu se utvořily tzv. millety, územní správní jednotky, které sdružovaly Armény nábožensky a etnicky. Tímto způsobem se zrodila arménská národnost, jež po celé dějiny významně zasahovala do hospodářských a kulturních dějin Turecka. Arménské náboženské obce měly relativní autonomii a Osmané k nim byli po staletí značně tolerantní. Křesťanské prvky víry víceméně nechápali.³⁷

Situace se začala měnit poté, kdy Rusové obsadili v letech 1813 – 1828 jerevanskou oblast a

Karabach v Zakavkazsku. Velké množství Arménů z této oblasti emigrovalo do Istanbulu, kde se poprvé začínají střetávat s určitou nevolí ústřední moci a potlačováním práv, která byla v rámci milletů po staletí respektována. Patriarcha měl sice právo vystupovat před Vysokou Portou ve jménu svého národa a křesťanských menšin, nicméně jejich pozice byla v porovnání s tureckou majoritou druhořadá. Od Krymské války v letech 1853 – 1856 se situace ještě vyostřila. Turecké vojsko se vracelo z asijských válek a pustošilo Arménii.

Z ruských oblastí Kavkazu odcházeli Čerkesové³⁸ a společně s Kurdy³⁹ napadali a vykrádali arménské vesnice. Vysoká Porta uzákonila v letech 1839, 1856 a 1864 určité reformy, avšak v praxi k větším změnám nedošlo. Turecko nebylo úplně nepřipraveno k řešení problémů neislámských menšin. Již v roce 1876 Midhad paša vyhlásil ústavu, podle níž přešla moc z teokratického sultána a rady imamů na vládu a ministerstva. Tato skutečnost se však setkala pouze s vlažnou odezvou. Otomanská konstituce byla po rusko – tureckých válkách zrušena (1877 – 1878) Abdul Hamidem II. a národnostní problém evropských menšin, avšak i tureckých křesťanů dosáhl vrcholu. Arméni i přes znatelné zhoršování situace skálopevně věřili, že je v případě vyhocení situace a vyostření vztahů s Turky velmoci ochrání. V tomto ohledu spoléhali hlavně na Anglii. Tuto naivitu do značné míry zapříčinila uzavřenost milletů vůči okolnímu světu, tj. neschopnost jejich obyvatel racionálně posuzovat události v zemi na základě dostupných informací. Dlouhodobé osídlení východních oblastí země, znalost prostředí, turečtiny a životní zkušenosti poskytovali Arménům pocit jistoty, který je utvrzoval v domněnce, že se jedná pouze o dočasné potíže doby, které lze zvládnout a překonat. Skutečnost však byla jiná a období vlády Abdul Hamida II. (1876 – 1908) je přesvědčilo o opaku.

Anglie mezitím hrála dvojí hru – zakládala v zemi školy⁴⁰, do odlehlých oblastí Turecka vysílala své misionáře, a k nebezpečným smyšlenkám, které poukazovaly na Armény jako na pravé viníky všeobecného úpadku Turecka, zůstala naprosto nevšímavá a lhostejná. V roce 1878 byli pozváni zástupci Arménů do Londýna k pohovoru s parlamentářem Fosterem, delegátem liberálů, který jim sdělil odmítavé stanovisko Anglie vůči zásahu na jejich obranu. Foster argumentoval nadměrnou vzdáleností a nízkým počtem arménského obyvatelstva na jižním černomořském pobřeží.⁴¹

V pol. 19.stol. ztratilo Turecko v čele s Vysokou Portou lukrativní těžební oblasti a zůstalo ekonomicky odkázáno na zaostalé zemědělství, v němž křesťanské obyvatelstvo nesmělo vlastnit žádné pozemky, které náležely státu, ale jen je obdělávat za úplatu z velkých pozemkových daní. Hlavní pracovní silou bylo v této sféře arménské obyvatelstvo. Postupnou ztrátou důvěry v západoevropské velmoci a na základě postupného rozpadu Osmanské říše se probouzí i arménské národní sebevědomí. Vznikají organizace arménských emigrantů: Armenakan v r. 1885, sociálnědemokratická strana Hnšak v r. 1887 v Ženevě, revoluční strana Dašnakcutzun (dašnakovci) v r. 1890 v Tbilisi. Hnšak byla stranou marxistického typu, v jejímž programu byl boj za nezávislost šesti vilajetů ve východní Anatolii, a to i za cenu násilných prostředků a teroristických aktivit. Dašnakovci představovali federaci rozdělenou na malé revoluční arménoruské organizace, stavěli se za reformy v rozmezí „federace menšiny“, aniž by se odštěpili od země, v níž žili. Požadovali autonomii tradičních arménských území a v případě nutnosti neodmítali použít zbraně. Obě strany byly však

početně velmi slabé a pracovaly v ilegalitě.

Arménské národní sebevědomí se rodilo ve velmi svízelných podmínkách. Národ byl rozdělen do tří státních celků: Turecka, Ruska a Persie. Arménská inteligence si uvědomovala výjimečnost situace a začala hledat oporu v legální části probouzejícího se arménského nacionalismu a vážala se přitom na konstantinopolský patriarchát, který písemně upozorňoval konzuláty velmocí v Turecku na nebezpečí hrozící arménskému obyvatelstvu a prosil v konkrétních situacích o pomoc.⁴² Tato legální forma boje byla naprosto neúspěšná. Vysoká Porta jen využívala zájmu mocností o strategickou polohu Turecka a o nerostné bohatství země. Celou mezinárodní situaci navíc ztěžovala vrcholící rusko-turecká válka, v níž se arménská otázka stala v celém soupeření záminkou k intervenci. Příběh byl podepsán Adrianopoli v roce 1878.

Roztříštěné a slabé vedení arménského politického odboje nemělo tušení o existenci Berlínské smlouvy z r. 1878, která Arménům v čl. 61 zaručovala ochranu ze strany Vysoké Porty a v souladu se Sanstefanskou dohodou i celistvost arménského etnika v Turecku. V Berlíně se jednalo po třetí rusko-turecké válce za přítomnosti Anglie a Rakousko-Uherska o arménské otázky, kterou se arménská delegace snažila pravdivě objasnit.

Zejména anglická delegace zdůrazňovala, že si není jista postupem Ruska a nevěří v uskutečnění reformy. Velmocí se cítily být Ruskem ohroženy, zvláště vzhledem k jeho blízkosti k hlavním strategickým bodům černomořského pobřeží a Zakavkazska. To zásadním způsobem ovlivňovalo jejich „zájem“ o arménskou otázku. Arménská delegace vedená katolíkem Chromianem navázala v Berlíně kontakt se všemi evropskými mocnostmi. I to určitým způsobem ovlivnilo dosažení dohody v červenci roku 1878. Vysoká Porta se zavázala zlepšit postavení Arménů v jejich vilajetech a ochránit je před nájezdy Kurdů a Čerkesů. V Berlínské smlouvě byla zaručena signatářská činnost pro provádění reformních změn a to byla jedna ze značných taktických chyb arménského vyjednávání, které Turecko následně velmi dovedně využívalo.⁴³

Turecká vláda vyslala po Berlínském kongresu v roce 1879 do arménských vilajetů reformní komisi, avšak k provádění změn a reformy chyběly peníze, neexistovaly žádné placené správní orgány, policie, soudci aj. Úplatnost a byrokracie ve státní správě od nejnižších po nejvyšší místa neměly obdoby. V únoru roku 1878 pověřil konstantinopolský patriarcha Nerses pátera Georga po poradě s nejvyššími arménskými duchovními, aby informoval o arménských záležitostech ruského velvyslance u Vysoké Porty Ignatjeva a Nikolaje Nikolajeviče, hlavního velitele ruských vojsk, která v té době stála již před Konstantinopolem. Prosebný dopis byl v kopii zaslán i caru Alexandru II. Tímto způsobem začalo řešení arménského problému. Jak si konkrétně představovali Arméni uspořádání svých poměrů a podmínek života podle návrhů reformy?⁴⁴

K hlavním bodům lze zařadit požadavek vytvoření úřadu generálního guvernéra, který by byl křesťanem, jehož volbu by schvaloval sultán, a car by měl právo se k ní vyjádřit. Guvernér by měl titul valiho, který by hodnostně odpovídal maršálovi. Představiteli obcí a provincií by měli být Arméni řeckoarménského vyznání, volení arménskými poslanci a potvrzení Vysokou

Portou. Dohled nad klidem a pořádkem v oblastech by měl být v rukou Arménů a rovněž policisté by měli být vybíráni z jejich řad. Soudu měl předsedat arménský soudce a zákonnost vylučovala vynucení práva šarija⁴⁵. Veškerá privilegia Kurdů měla být zrušena. Důležitým prvkem bylo nové a spravedlivé řešení daní, prověření starých zákonů, právního statutu a správy v arménských oblastech, tj. v milletech.

Tyto požadavky byly minimálním základem uspořádání a zajištění základních práv menšiny a v žádném případě nepředstavovaly územní ohrožení Turecka. 90. léta 19. stol. však předznamenala výrazné zhoršení situace. V roce 1891 vytvořil Abdul Hamid II. tzv. hamidii, tj. hamidskou jízdu, jejíž jádro tvořili téměř výlučně Kurdové, mezi nimiž bylo mnoho zločinců propuštěných z tureckého vězení. Byli ponoukáni k nenávisti vůči Arménům a jejich útoky proti arménskému obyvatelstvu se zvyšovaly. Vznik hamidie byl promyšleným sultánovým projektem. Již před vznikem hamidie bylo arménské obyvatelstvo ve východních oblastech země donuceno platit kurdským náčelníkům tzv. hafír, tj. určitou formu kontribuce za jakousi pomyslnou ochranu. Byla to forma vydírání a velkého obohacování na úkor Arménů v horských oblastech. Násilí Kurdů se stupňovalo, pronikali do arménských vesnic, usedlostí, vyháněli původní obyvatele a usazovali se v jejich hospodářstvích. Zpočátku kradli ovčí stáda, později již celá arménská hospodářství a zcizovali vše, dokonce i dveře a okenní rámy. Za tuto kořist dostávali výměnou opakovací pušky značky Martini z vojenských skladů (zpráva patriarchy Konstantinopole z prosince 1895). Táhl po kraji a lstivost, s níž navrhovali arménskému obyvatelstvu ve vesnicích možnost záchrany, byla vskutku obdivuhodná. V oblasti Muše bylo takto zničeno 47 vesnic, zavražděno 15 tisíc obyvatel, byly spáleny celé vilajety a vesnice naprosto rozkradeny (119 vesnic v nížinné oblasti Diyarbekiru a 102 ve vilajetu Bitlis). Oblíbenou kořist představovaly kláštery a kostely, loupili a přepadávali na dálkových cestách např. z Kayseri do Diyarbekiru, do Sivase apod. Výsledkem řeže ve vilajetu Van bylo 30 tis. obětí.⁴⁶

Již od roku 1876 lze z archívních materiálů vysledovat písemné prosby o pomoc, v nichž se poukazuje na fanatismus muslimů, plané a nesplněné přísliby, ignoraci, lstivost a konečně neplnění Berlínské dohody.⁴⁷ Turci reagují na arménské požadavky na územně-správní autonomii svými rafinovanými návrhy. V r. 1880 předložil Abbedin-paša projekt nového správního rozdělení arménského území: arménská oblast se měla rozdělit na újezdy – kaymakamlyky a jakési nevelké okresy – nahiye, aby se neutvořily větší arménské správní celky. Rozdrobená území by se jednotlivě připojovala k sousedním sídlištím obydleným Kurdy a Turky. Tyto vesnice však měly určitou samosprávnou a církevní samostatnost tolerovanou po staletí sultány. Situace se stala bezvýchodnou. Vysoká Porta zaměnila biskupy, aniž o tom uvědomila patriarchu.

Byla to určitá msta za to, že prostřednictvím patriarchů jako nejvyšších církevních činitelů byly odesílány prosebné dopisy – petice, a svět se dovídal o reálné situaci Arménů.⁴⁸ Vlastnímu arménskému odboji to však v konkrétních situacích nijak nepomohlo. Patriarchové spíše odrazovali od aktivního odporu a do jeho čela se nikdy nepostavili pod záminkou, že nemají výkonné pravomoci.

—

- 28) Srov.: Sarkisjan, E., Ekspansionistskaja politika, str. 21
2 miliardy 240 mil. franků – Francie
1 miliarda 280 mil. franků – Německo
750 mil. franků – Anglie
- 29) Tak se nazývalo území mezi středními a dolními toky Eufratu a Tigridu a figuruje takto v odborné historické literatuře.
- 30) Srov. Sarkisjan, E., cit.op., str. 24
- 31) Srov. Sarkisjan, E., cit.op., str. 25 podle Klouda Georgie, in: Pravda o mírných dogovorech, t. 2, Moskva 1957
- 32) Této produkci se věnovalo až 200 tis.rodin. Výkup tvořil 4,3 piatrů/kg a vzápětí byl produkt prodán na světovém trhu za 31 piatrů/kg. Srov. Sarkisjan, E., cit.ob., str. 25
- 33) Anglii 33,3 %, ve Francii 29 % a v Německu 36,8 %. Srov. Sarkisjan, E., cit.ob., str. 61
- 34) Tamtéž str. 65 – 66
- 35) Pozdější rozptýlení Arménů v Turecku, Zakavkazsku, Sýrii, Libanonu, Jeruzalému aj. ovlivnilo vznik 4 patriarchátů: hlavní patriarchát (neboli katholikos všech Arménů) – v Ečmiadzinu, katholikos v Kilikii – v Antelias – v Libanonu s jurisdikcí nad Sýrií, Libanonem a Kyprem, patriarcháty v Jeruzalému (Izrael a Jordánsko) a patriarchát v Konstantinopoli pro Turecko.
- 36) V r. 491 odmítla valaršapetská synoda dogma chalcedonského koncilu o dvojí podstatě Kristově jako bohočlověka a zvolila kompromis mezi chalcedonskou koncepcí a jejími rivaly, tzv. henotikon. Arménská církev je monofyzická a stala se takto pro byzantské teology heretickou.
- 37) Od r. 1863 se Arménům v Turecku říkalo milleti sadigha = věrný národ
- 38) Čerkesové představovali kmenový svaz na severním svahu Kavkazu až po Kubáň. Odtud pronikali do Turecka. V pol. 19. stol. byli půlmilionovým etnikem. Jejich název je odvozen snad z perského čeri -kes = bojovník, válečník, nebo z arabsko - perského seri Čerkes = bojovník mizející beze stopy. Islám přijali pozdě a nezapustil u nich hluboké kořeny.
- 39) Kurdové – jsou snad nejstarším národem na světě. Jejich etnogeneze sahá do 4. tis. př. n. l. v podhůří Zagru a v hlubokých údolích Arménské vysočiny. Živí se odedávna pastevectvím, velmi často až ve výškách nad 2 tis. metrů. Jazykové patří do indoevropské jazykové skupiny. Znal je již Xenofon při pochodu přes tyto oblasti. Jsou známé jejich pece ve svahu se zvláštním podzemním kouřovodem. V 19. stol. byli negramotní, většinou neuměli turecky a byli naprosto nepřipraveni k jakékoliv účasti v politickém životě země.
- 40) V Bosporu – Robert College, v Karputu – Eufrat College, v Aintabu – Central College aj.
- 41) Srov. Ohandianjan Artem, Armenien. Der verschwiegene Voelkermord. Vien
- 42) Prosebné dopisy píší Arméni, ale i Turci zprostředkovaně z kajmakanů o zabíjení a mučení Arménů, podnikatelů a obchodníků, dorůstající mládeže o vymáhání výkupného atd. Srov. Genocid armjan v osmanské imperii. Jerevan 1966, str. 39 – 40 – 45, 3- 155 (dále jen Sb.) Konzul z Aleppa dokládá v dopise ruskému velvyslanci zapalování arménských domů, fiktivní obviňování ze spiknutí a následné věznění a vyžadování vysokých částek (až 300 tur.lir) za následné propuštění z vězení (i v případě školáků). Srov. Sb., str. 51. Informuje o chování výběrčích daní příjezdějících s policejní hlídkou na koních v počtu 8 – 10 osob, o podvodech ve stanovování daní atd. Srov. Sb., str. 53 – 62 aj.
- 43) Anglie např. vyslala do Anatolie vojenského konzula k dohledu nad prováděním organizačních změn.Turci to označili za vměšování do tureckých záležitostí.

- 44) Návrh reforem vypracoval ruský právník Mandelštam. Podrobněji Ohandianjan A., cit.op., str. 59 – 69. Autor analyzoval materiály vídeňského archivu HHStA PA XII.
- 45) Šaríja – viz Významový slovníček v Příloze (Příloha bude uveřejněna za koncem posledního dílu – pozn. DP)
- 46) Srov. Genocid armjan..., č. 39: Zpráva patriarchy Konstantinopole z prosince 1895, dopis portugalského konzula v Aleppu italskému velvyslanci v Konstantinopoli v r.1896, Srov. Genocid armjan..., č. 42, str. 98, kde se udává řez s upálením 400 osob v kostele, tamtéž č. 46, str. 105
- 47) Srov.: Genocid armjan..., č. 39, str. 82, č. 42, str. 98 – 99, č. 46, str. 105
- 48) Poukazuje se v nich, že násilí a krádeže se stupňují a upozorňuje se na velké násilí na ženách. Obyvatelstvo vykradených domů zůstávalo bez přístřeší a umíralo zimou a hladem.

Zveřejněný text vyšel původně jako součást magisterské diplomové práce Bc. Filipa Nováka: Arménská genocida, Brno 2008.

Příště: Počátky genocidy 1895 – 1908